

Inhoud

Woord vooraf	7
Ons gevoel, de basis voor een nieuwe religie. Over de Romantiek als achtergrond van de individualisering <i>Dr. B.J. Spruyt</i>	9
Zeventien miljoen interieurverzorgers van hun eigen leven. Korte geschiedenis van de individualisering na de jaren zestig <i>Drs. A.A. van der Schans</i>	25
Eenzaam of verbonden? Enkele Bijbelse lijnen rond individualiteit en gemeenschap <i>Dr. A. Huijgen</i>	41
Een heilige vergadering ... De kerk in een individualistische tijd <i>Ds. W. Visscher</i>	57
Het gezin, hechte band of los zand? De functie van het christelijke gezin in een postmoderne samenleving <i>W. Büdgen</i>	73
Anders <i>gewired</i> . Individualisering in het onderwijs <i>Drs. R. Toes</i>	91
Ieder het zijne? Christelijke politiek in een gedemocratiseerde maatschappij <i>Dr. P. Overeem</i>	107

Als je selfie maar goed zit ... Media als bazuin voor het grote 'Ik'	123
<i>Dr. ir. S.M. de Bruijn</i>	
Tot gehoorzaamheid gebracht. Slotbeschouwing	139
<i>Drs. P.J. Vergunst</i>	
Personalia	147

Ons gevoel, de basis voor een nieuwe religie

Over de Romantiek als achtergrond
van de individualisering

Dr. B.J. Spruyt

In mei 2014 hadden er verkiezingen voor het Europees Parlement plaats. De opkomst was bedroevend laag. Omdat de Europese Unie te abstract is geworden en op grote afstand van het leven van de gewone burger staat? Volgens Paul van Tongeren, hoogleraar wijsgerige ethiek in Nijmegen en Leuven, is de veelbesproken kloof tussen burger en politiek niet het echte probleem. ‘Het werkelijke probleem is de kloof tussen individu en burger. Kiezers hebben onvoldoende besef van het feit dat zij burgers zijn, leden van een politieke gemeenschap, en dus leren denken vanuit het algemeen belang. Maar ze gedragen zich als individuen, of als consumenten, die enkel bezig zijn met hun eigen belang’ (*Trouw* van 23 mei 2014).

Dit verschijnsel – dat we met ‘individualisering’ aanduiden – doet zich niet alleen in de politiek voor. In het voorjaar van 2014 verscheen er een rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) waaruit zou blijken dat jongeren weliswaar massaal de kerk verlaten, maar dat de jongeren die de kerk trouw blijven ‘neo-fundamentalistisch’ worden. Ze worden steeds orthodoxer: ze geloven dat de Bijbel het Woord van God is, geloven in een hemel en in een hel.

Over dat onderzoek is het nodige te doen geweest. Het woord ‘fundamentalistisch’, met alle akelige, gewelddadige connotaties die dit woord tegenwoordig heeft, was wel heel slecht gekozen. En bovendien: Worden jongeren eigenlijk wel steeds rechter in de christelijke leer of is er iets anders aan de hand? Volgens de remonstrantse predikant Tom Mikkers is dat laatste het geval. Volgens hem is dat wat het SCP ‘neo-fundamentalistisch’ noemt in feite ‘de zoveelste verheerlijking van geraakt worden, voelen en vinden, die je bij zoveel varianten van geloof en spiritualiteit nu tegenkomt’. De geloofsbeleving van jongeren is ‘ultra-individueel’. ‘Hun vertrekpunt is niet de dogmatiek, maar wat hen raakt’ (*Trouw* van 1 mei 2014).

Met de kanttekeningen van Mikkers is natuurlijk niet alles gezegd, maar zij raken wel aan een relevant gezichtspunt. De geloofsbeleving van jongeren én ouderen houdt zich, anders dan in het verleden, niet aan kerkelijke, institutionele en traditionele kaders. De beleving van het geloof wordt steeds individueler, persoonlijker, meer gericht op het gevoel dan op de rede (en confessie en dogmatiek). Keuzes die mensen maken worden niet meer bepaald door de kaders die het gezin, de school en de kerk vanouds uitzetten, maar door persoonlijke keuzes voor varianten waar zij zich het beste bij thuis voelen. Dat betekent natuurlijk ook dat de genoemde traditionele instituties (gezin, familie, school, kerk) aan gezag en autoriteit inboeten. Als deze trend zich voortzet, zo zouden we zelfs kunnen stellen, kan zij op den duur alleen maar ontwrichtend werken op deze gemeenschappen. De zorgen daarover en over de gevolgen die deze trend kan hebben voor de cohesie binnen de grote groep van de gereformeerde gezindte, worden in diverse artikelen in dit boek geuit.

Historische wortels

Deze bijdrage is bedoeld om te onderzoeken waar deze trend eigenlijk vandaan komt. Wat zijn, met andere woorden, de historische wortels van deze manier van denken en leven? Is het iets recents en moderns, die nadruk op het gevoel en het persoonlijke, of hebben we hier te maken met een omslag die zich al lang geleden heeft voltrokken, en zich langzaam maar zeker binnen de samenleving heeft verbreid, tot binnen de gereformeerde gezindte aan toe?

Als we goed toezien, wordt duidelijk dat we hier te maken hebben met een heuse revolutie in het denken die zich zo rond 1800 voor het eerst begon af te tekenen. De beweging die deze ommekeer uitdroeg, noemen we de Romantiek. Ik zal eerst proberen uit te leggen wat de Romantiek was en welke gevolgen het romantische denken heeft gehad voor het denken van de mens over zichzelf, de waarheid en de politiek. Daarna zal ik kort aanstippen hoe deze manier van denken in de westerse wereld gedemocratiseerd is geraakt als gevolg van de bekende revolutie van '1968'. En tot slot wil ik de vraag behandelen hoe het mogelijk is dat deze moderne manier van denken als tijdgeest ook de wereld van het orthodoxe christendom heeft kunnen infiltreren.

Als reformatorische christenen een beeld zouden moeten schetsen van het historisch verloop van afval en verval dat tot de huidige situatie heeft geleid, zouden de meesten van hen dat beeld waarschijnlijk als volgt tekenen:

Eerst was er het *corpus christianum*, met in Nederland in de vroegmoderne tijd de bijzondere situatie van een geprivilegieerde calvinistische volkskerk, beschermd door de Oranjes. Toen kregen andere manieren van denken grip op de mensen.

De iconoclastische Verlichting diende zich aan en de Franse Revolutie maakte, als directe vrucht van die breuk met de traditie, een aanvankelijk einde aan het christelijk Europa en het calvinistisch vaderland. Sindsdien zien wij eigenlijk alleen maar hoe de geest van Verlichting en revolutie zijn duizenden verslaat, en hoe dat heeft geresulteerd in een moderne samenleving waarin het liberalisme domineert, en waarin steeds minder ruimte is voor minderheden in het algemeen en een orthodox-christelijke minderheid in het bijzonder.

Zolang dit beeld blijft bestaan, missen we iets heel belangrijks. Minstens zo invloedrijk als het rationalisme van de Verlichting is een beweging (manier van denken) geweest die als reactie op de Verlichting is ontstaan. Het romantische denken heeft de moderne samenleving (zeker sinds de jaren zestig, die we zouden kunnen typeren als de jaren van de democratisering van de Romantiek) in minstens dezelfde mate gevormd en bepaald als de Verlichting. In de politiek is het individualisme een uitgangspunt van beleid geworden. Het is van groot belang daar goed zicht op te krijgen. Het romantische denken impliceert onder andere pleidooien voor individualisme en authenticiteit. En het zou best eens kunnen dat dat denken ook ons meer in zijn macht heeft dan wij ons bewust zijn of voor waar willen erkennen.

Nu is het woord 'Romantiek' een lastig woord. C.S. Lewis heeft eens geschreven (in het voorwoord op de derde druk van *The Pilgrim's Regress*) dat je het eigenlijk niet kunt gebruiken, omdat het woord zoveel verschillende betekenissen kent. 'Romantisch' heten spannende verhalen over verleden of verre landen (1); wonderbaarlijke verhalen (met mythische figuren) (2); verhalen met titanische karakters (3); stemmingen waarin men zich overgeeft aan het abnormale en anti-natuurlijke (4);

alle pogingen tot verzet tegen conventies en beschaving (5); alle kunsten waarin gevoeligheid voor de natuur centraal staat (6); en uitingen van egoïsme en subjectivisme (7).

Het gaat ons hier natuurlijk vooral om de betekenissen 5 en 7. De jaren zestig kenmerkten zich als een periode waarin een generatie zich wilde bevrijden van het 'juk' van de voorafgaande jaren en de cultuur en zeden van een voorafgaande generatie (5). De roes van de vrijheid heeft (ook) een romantische bron.

Romantiek

De Romantiek is dus een reactie op de Verlichting. De filosofen van de Verlichting hadden de menselijke rede centraal gesteld. Die rede was het scheermes waarmee alle overgeleverde geloofsvoorstellingen en tradities geschoren moesten worden. Alles wat voor de rechtbank van de analytische rede niet kon bestaan, werd verwezen naar het rijk der fabelen en erger. Want al die oude fabeltjes – over de Bijbel, over God, over de kerk – hadden een machtsstructuur geschapen die de mens knechtte. Het ideaal van de Verlichting was dat mensen zich met behulp van hun rede aan alle knechtende onzin moesten ontworstelen. *Sapere aude*, durf te denken! De Verlichting, aldus de belangrijke filosoof Immanuël Kant, was de bevrijding van de mens uit de onmondigheid die hij aan zichzelf (aan zijn eigen lafheid om niet te durven denken) had te danken. En wie zich uit de boeien van het oude hiërarchische, christelijke denken had bevrijd, moest onder andere tot de conclusie komen dat alle mensen gelijk waren en dat de democratie de enige regeringsvorm was die bij dit inzicht paste. Weg dus met die oude, infame wereld van koning, adel en kerk, van geloof en bijgeloof, van gehoorzaamheid en heteronomie. Er moest

een nieuwe wereld komen waarin het individu op grond van rationele overwegingen zichzelf tot een wet kon zijn.

Deze manier van denken is natuurlijk ongemeen invloedrijk geweest en initieerde of rechtvaardigde de grote politieke revoluties die zich aan het einde van de achttiende eeuw voltrokken. Maar er was vanaf het begin ook kritiek op deze nieuwe filosofie. Was de exclusieve nadruk op de menselijke rede niet wat erg schraal? Bleven belangrijke facetten van het menselijke leven daarmee niet ongenoemd en genegeerd? Was de mens niet méér dan zijn verstand? Had hij ook niet een hart dat zijn redenen heeft die de rede niet kent (zoals Blaise Pascal het al had geformuleerd)? Had de mens ook niet gevoel en emoties, en waren die uiteindelijk niet méér bepalend en doorslaggevend dan de afgetrokken redeneringen van de rede?

De filosofen, dichters en kunstenaars die eind achttiende, begin negentiende eeuw deze facetten van het menselijk leven gingen benadrukken, noemen we romantici. Het is goed om direct al vast te stellen dat zij een belangrijke breuk met het verleden voltrokken. Hoezeer de Verlichting ook brak met het christelijke denken, één ding bleven beide stromingen gemeen houden. Volgens hun opvatting behoort de mens tot een bepaalde soort met vaste kenmerken. Een boer in Holland, een Indiaan in New York en een moslim in Arabië zijn totaal verschillende mensen, maar hebben dingen gemeen die essentiëler zijn dan hun uiterlijke, oppervlakkige verschillen. Ieder mens immers is een met rede begiftigd, sociaal wezen, dat met alle andere soortgenoten bepaalde primaire behoeftes deelt. Bovendien zijn er objectieve normen waaraan ieder mens zich moet houden. Welke die normen zijn, die vraag werd door christenen natuurlijk anders beantwoord dan door de filosofen, maar dat

die normen er zijn, dat die ook bovenindividueel, van alle tijden en universeel zijn, daarover bestond geen verschil van mening.

Allerindividueelste expressie

Volgens de romantici was dat niet waar. De mens, ieder mens, behoort niet tot een soort waarvan er dertien in een dozijn gaan, maar is een uniek individu. Over elk individu valt niets algemeen te zeggen (*individuum est ineffabile*). ‘De mens’ bestaat niet. Ieder mens is als individu de drager van unieke eigenschappen en daarmee ‘enig in zijn soort’. Ieder individu heeft diensgevolge de taak, zo niet de hoge roeping, om zich niet te voegen binnen het bestaande en gegevene, en ook om zich niet te conformeren aan een externe norm en uiterlijke maatstaven. Dat zich voegen in het algemene is immers in strijd met zijn bijzondere individualiteit. Nee, hij moet op zoek naar het unieke in zichzelf, naar datgene wat hem van anderen onderscheidt, naar het verschil met anderen, naar zijn unieke eigen ik. Die eigen individualiteit, de eigen uniciteit, moet hij niet alleen ontdekken, maar ook koesteren en tegen alle druk tot conformisme in handhaven. Hij moet zichzelf ontplooiën. Alleen zo is hij authentiek, in overeenstemming met zijn eigen, diepste zelf. Bij alles wat hij in dit leven tegenkomt, bij alles wat zich aan hem opdringt, moet hij zich dus steeds de vraag stellen: Past dit bij mij? Is dit mijn ding? Voelt het goed? De keuze voor de eigen authenticiteit kan tot een zware strijd leiden. Mensen moeten die keuze soms volgen dwars tegen de zeden en conventies in van de groep en het milieu waarin zij zijn geboren en opgegroeid. Eenzaamheid kan het gevolg zijn. Maar ook dan is de keuze voor het eigen ik de moeite waard. Hoe dichter we bij onszelf blijven, hoe beter. Alle alternatieven zijn

vals, want niet in overeenstemming met de aard en aspiraties van ons eigen unieke ik.

Ieder mens moet dus op zoek naar zijn eigen levensstijl, zijn eigen waarden en normen, en, als hij gelovig is, naar de geloofsvorm en -uiting die het beste bij hem past en waar hij zich het beste bij voelt. Er zijn geen algemene regels, geen voor iedereen geldige maatstaven, er is geen normatieve geloofsbeleving, iedereen moet en mag kiezen voor datgene wat bij hem hoort, waar hij zich thuis en goed bij voelt. In de kunsten leidt dit uiteindelijk tot het ideaal dat een gedicht, een schilderij, een muziekstuk de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie moet zijn. Iedere kunstenaar is immers, met Kloos, een god in het diepst van zijn gedachten.

Een bekend voorbeeld van deze houding is dat van de Engelse dichter en filosoof Samuel Taylor Coleridge (1772-1834), die gezeten bij een waterval twee toeristen hun oordeel over het uitzicht hoorde geven. Een van hen noemde het schouwspel 'grandioos'. Daarmee zei die toerist niets over de waterval, maar maakte hij een opmerking over zijn eigen gevoelens.

Relativisme

Respect, erkenning en tolerantie zijn binnen het romantische denken daarom belangrijke waarden. Als ieder mens uniek is, dienen wij het eigene van de ander te erkennen en te respecteren en aan dat enige en unieke alle ruimte te bieden. Er zijn immers geen bovenindividuele normen en maatstaven, laat staan dat een overheid wetten zou mogen uitvaardigen die mensen zouden dwingen zich te schikken in een algemene norm of te assimileren in een identiteit die breder is dan die van het individu. Het enige wat we van mensen, van

al die unieke individuen kunnen en mogen vragen, is dat ze in hun keuzes en levensstijl anderen geen schade toebrengen. Homofilie is dus geen enkel probleem, en wie zijn wij om anderen een seksuele norm op te leggen? Maar pedofilie kan natuurlijk niet, want dan is er sprake van machtsverschil en misbruik, en wordt kinderen schade toegebracht. Iedere vorm van uitwendige drang is verder verboden. Het enige wat we in een moderne samenleving van elkaar kunnen verlangen en eisen, is openheid en tolerantie, de opdracht om ieder mens in zijn eigen uniciteit te erkennen, ondanks (of juist dankzij) alle verschillen in geloof, huidskleur, ras, seksuele geaardheid of wat dan ook. Artikel 1 van onze Grondwet zouden we kunnen zien als de schriftgeworden Romantiek. Iedere vorm van dwang tot een zich schikken in iets wat meer is dan dat, vervreemdt de mens van zijn eigen uniciteit en diepste zelf. En zelfvervreemding leidt tot psychische aberraties en deformaties, en is daarmee een diepe bron van kwaad. Ook de opvoeding kan in dit verband natuurlijk niet veel meer zijn dan het faciliteren van alle ruimte aan elk kind om zichzelf te ontdekken en te ontplooien. Opvoeding is dus per definitie antiautoritair: niets is zo erg als kinderen psychisch of fysiek in een bepaald patroon te ranselen. Ieder kind is uniek en moet de gelegenheid krijgen zijn eigen patroon te kiezen. Opvoeding moet dus aansluiten bij de individuele wensen en verlangens van het kind.

De ontkenning van het universele en van patronen die voor iedereen altijd en overal gelden, dit relativisme, geldt niet alleen voor individuen maar ook voor culturen. Ook iedere cultuur heeft zijn eigen unieke karakter en er zijn geen waarden waaraan iedere cultuur zou moeten voldoen. Democratie kan goed zijn in het Westen, maar dat betekent nog niet dat die regeringsvorm ook goed zou zijn voor landen in het Midden-Oosten of

Azië. In het Westen gaan wij op een bepaalde manier gekleed, eten wij bepaalde gerechten, hechten we aan bepaalde waarden en normen – maar wie zegt dat de dingen die wij goed vinden ook door anderen goed worden gevonden? En wat is de ene cultuur dat zij haar waarden en normen aan een andere cultuur – gevormd als die is door heel andere tradities en een heel ander geloof, in geheel andere, unieke omstandigheden – zou opleggen en onderwerping aan die waarden en normen zou willen afdwingen? Ook de ander, representant van een andere cultuur, mag er zijn en mag zichzelf zijn. Integratie, laat staan assimilatie, is een vorm van dwang die in strijd is met het respect en de erkenning van het anders-zijn dat een open samenleving ieder lid van die samenleving moet betuigen. Het relativisme van de Romantiek leidt dus niet alleen tot moreel relativisme, maar ook tot cultureel relativisme, met het ideaal van de multiculturele samenleving als gevolg.

1968

Deze manier van denken en leven bleef aanvankelijk beperkt tot een groep van mensen die het zich kon permitteren om zich zo met zichzelf bezig te houden, de elite. Inmiddels hebben deze oude ideeën van de romantici breed ingang gevonden in onze samenleving. Dat heeft alles te maken met de culturele omwenteling die wij associëren met het jaar 1968, toen een nieuwe generatie zich verzette tegen de cultuur, de moraal en het geloof van hun ouders en zich daaraan wilden ontworstelen – in naam van een ideaal dat sterk door romantische waarden was gestempeld. Vrijheid was het parool. De vrijheid jezelf te zijn, los van alle burgerlijke conventies uit de voorgaande decennia, de vrijheid los te gaan door middel van drugs en popmuziek, en in die vrijheid je diepste ik te vinden en naar dat diepste zelf te leven.

Dat deze omslag mogelijk was, had ongetwijfeld te maken met de welvaart. Na de Tweede Wereldoorlog had Nederland zich wonderbaarlijk hersteld. Door ijver, arbeidzaamheid en zuinigheid waren we er weer bovenop gekomen. Als natie hadden we de schouders onder de wederopbouw gezet, en hadden we de schraalte en schaarste van de tweede helft van de jaren veertig en van de jaren vijftig met elkaar overleefd. Economisch ging het daarna zo goed dat begin jaren zestig de eerste loonexplosies volgden. De kinderen van deze generatie – geboren rond het einde van de Tweede Wereldoorlog – groeiden dus op in een zekere weelde, zeker in vergelijking met de voorgaande jaren. Zij werden niet groot in een overlevingscultuur, maar in een cultuur die voor het eerst weer kansen en mogelijkheden bood op ontwikkeling en ontplooiing. De revolte van 1968 begon dan ook aan de universiteiten, wereldwijd, van Berkeley tot Parijs en Amsterdam.

Volkskrant-columnist Jan Blokker heeft eens opgemerkt dat die revolte eigenlijk begonnen is met een boek: het boek over de ondergang van het Nederlandse Jodendom, geschreven door de Amsterdamse historicus Jacques Presser (1899-1970). Presser had tijdens de oorlog ondergedoken gezeten en kreeg in 1950 van zijn oud-leerling Loe de Jong van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) de opdracht om de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland te beschrijven. Dat resulteerde in zijn tweedelige boek *Ondergang*, verschenen in 1965, twintig jaar na de oorlog en in hetzelfde jaar waarin het Tweede Auschwitzproces en het proces tegen Adolf Eichmann plaatsvonden. De studie van Presser was alles behalve afstandelijk en objectiverend van toon, maar zeer emotioneel geladen en maakte daarom bij verschijning zeer veel indruk. Wat vooral ook indruk maakte

was dat er relatief zo ontzettend veel Nederlandse Joden nooit meer waren teruggekeerd. De andere Nederlanders hadden het zien gebeuren en laten gebeuren, zonder een hand uit te steken. Dat gegeven maakte voor het eerst een eind aan het sprookje over het dappere Nederland dat massaal in het verzet had gezeten. En daarmee luidde het boek van Presser, aldus Jan Blokker, de rebellie van de jaren zestig in die een opstand was tegen elke vorm van loos gezag (*De Volkskrant*, 20 mei 2005).

De stelling van Blokker is ongetwijfeld wat overtrokken. Beter is het om te stellen dat een boek als dat van Presser een nieuwe generatie een argument aanreikte voor haar keuze om zich nadrukkelijk van de cultuur en waarden van haar ouders te distantiëren en een andere weg te gaan. De oudere generatie boette kort daarop opnieuw aan gezag in door onthullingen over de politionele acties in Indonesië. Na de oorlog wilde Nederland zijn gezag in Nederlands-Indië herstellen, maar vele Indonesiërs dachten daar anders over. Hun vrijheidsstrijd leidde tot de Nederlandse tegenreactie die geen oorlog mocht heten maar dat natuurlijk wel was. Twee Nederlandse soldaten, J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, waren zo geschokt door wat ze op Java aan gewelddadige praktijken hadden gezien en meegemaakt, dat zij een onderzoek instelden naar de geweldsontsporingen die door het Nederlandse leger waren begaan. Hun bevindingen hielden zij aanvankelijk in portefeuille, omdat zij wel begrepen dat de onthullingen geen gretige ontvangst zouden krijgen. In 1969, twintig jaar na de soevereiniteitsoverdracht, blikte Nederland terug op het militaire ingrijpen in Indonesië. Op 17 januari 1969 kwam in het VARA-programma *Achter het Nieuws* de psycholoog Joop E. Hueting aan het woord, over de gedragingen van hemzelf en zijn medesoldaten

tijdens de zogenaamde politionele acties in Nederlands-Indië. De Tweede Kamer eiste een onderzoek en de regering van premier Piet de Jong kwam met de zogeheten Excessennota. Een en ander was voor Van Doorn en Hendrix aanleiding om hun dikke stapel schriften en formulieren weer tevoorschijn te halen, en tot een publicatie uit te werken. In 1970 verscheen hun boek *Ontsporing van geweld*, dat in feite een aanklacht was tegen de gewelddadige manier waarop Nederland het Indonesische vraagstuk had willen afwikkelen.

Volgens de jongere generatie betekenden de onthullingen van Presser en Hueting niet minder dan de morele ontmaskering van de generatie van hun ouders. En dit demasqué betekende voor hen ook het einde van de burgerlijk-christelijke, onderdrukkende cultuur waarin zij waren opgegroeid. Die cultuur had gevraagd om aanpassing, zich schikken, gehoorzaamheid, discipline, niet zeuren, je inzetten voor het geheel, samen de schouders eronder. Wat zij wilden was vrijheid, ontplooiing, experimenten met seks, drugs en muziek. En het is deze generatie gelukt, dankzij de befaamde ‘mars door de instituties’, om begrip voor hun houding af te dwingen en hun ideeën politiek en institutioneel vorm te geven.

Nieuwe religie

De Romantiek, zo wordt in een recente studie door Hans Kennepohl betoogd (*Wij zijn nog nooit zo romantisch geweest*, 2014), is de nieuwe religie van onze samenleving geworden. Volgens Kennepohl bestaat de essentie van dit levensgevoel uit de opdracht ‘jezelf te zijn’. In de politiek ben je dan geen burger die vanuit het algemeen belang denkt, maar een individuele consument die vooral aan zijn eigenbelang denkt. Als gelovige

ben je dan geen onderdeel van een gemeenschap, maar een kritische hopper die zijn eigen geloof en geloofsbeleving uit een keur aan religieuze menu's samenstelt. Aan dit levensgevoel liggen vier veronderstellingen ten grondslag, aldus Kennepohl: dat de mens van nature goed is, dat ieder mens uniek is, authentiek, dat we onze moraal afmeten aan ons gevoel, en dat er ruim baan moet zijn voor onze fantasie en verbeeldingskracht waarmee we onze eigen wereld scheppen. Dit denken heeft ons zozeer in de greep dat wij niet eens meer met onze voorouders zouden kunnen communiceren. Met ons geloof in eigen goedheid en uniciteit, onze claim op het recht een eigen wereld te scheppen, zouden zij ons individualistisch, egocentrisch, onbesuisd en sentimenteel vinden.

Geloof en Romantiek

Het mag op z'n minst opmerkelijk heten dat een manier van denken die zo haaks staat op de centrale waarden van het christelijk geloof, in orthodox-christelijke kring toch van invloed is. De tijdgeest sijpelt gewoon onder de dijken van de reformatorische zuil door. Uiteraard in enigszins afgezwakte vorm, maar toch: de nadruk op het eigen gevoel als norm en als basis voor keuzes die ons in een situatie brengen die naar wij menen recht doet aan onze individualiteit is betrekkelijk nieuw en een onmiskenbaar kenteken van een vertraagde invloed van een dominante tijdgeest op ons denken.

Hoe vreemd en ongewenst dat ook is, er zijn verklaringen voor te vinden. Niet alleen in algemene zin, dat minderheidsgroeperingen hoe verdekt zij zich ook opstellen altijd een klap van de molen van de tijdgeest mee krijgen, zeker als een groepering druk bezig is zich sociaal-economisch te emanciperen. Maar ook in een meer specifieke zin: de specifieke geloofscultuur van

de gereformeerde gezindte biedt duidelijke aanknopingspunten voor een romantische manier van denken. In die geloofscultuur staat de ervaring, ‘bevinding’, zozeer centraal, dat dit aspect gemakkelijk kan evolueren in de richting van een haast ongebreideld subjectivisme. In het algemeen geldt al dat protestantisme in de geschiedenis tot gelijkheid en democratie heeft geleid, en de principes van gelijkheid en democratie leiden altijd weer, zoals Alexis de Tocqueville al aantoonde, tot meer individualisme (*Democratie in Amerika*, II.iv.6). Dat individualisme (en alle scheuringen en scheidingen die daaruit zijn gevolgd) is weer versterkt door een theologie waarin de persoonlijke beleving centraal kwam te staan. Niet dat die persoonlijke beleving er niet toe doet, integendeel, maar die functioneert Bijbels en traditioneel altijd in een bepaalde context. Zoals Huijgen elders in deze bundel duidelijk maakt, zijn de verbanden van familie en volk in het Bijbelboek Ruth nadrukkelijk aanwezig. In de prediking in reformatorische kerken wordt de levensweg van Ruth echter zo goed als uitsluitend gezien als beeld van de weg die Gods kinderen doorlopen. Met die eenzijdige nadruk is, onbewust en onbedoeld uiteraard, ruimte geschapen voor een individualisme dat ook een voedingsbodem voor het moderne, romantische denken kan zijn. Een correctie op dit denken, vanuit de katholiciteit van de kerk (waarbij het individu zich voegt in een traditie die hem overstijgt en schraagt), vanuit het verbond en de eenheid van de kerk van Jezus Christus kan hier zeer heilzaam werken.

Conclusies

De moderne nadruk op het persoonlijke en individuele, op de eigen keuzes en voor het eigen ‘ding’, en dat alles op basis van het gevoel, ook binnen de wereld van de christelijke ortho-

doxie, is een late, vertraagde en afgezwakte doorwerking van het gedachtegoed van de Romantiek.

Dat gedachtegoed en de christelijke orthodoxie verhouden zich heel ongemakkelijk tot elkaar: individualisme, autonomie / relativisme, authenticiteit en zelfontplooiing, en gevoel staan tegenover gemeenschap (de gemeenschap van de katholieke kerk, van het verbond en van de christelijke gemeente), heteronomie en een norm voor zowel rede als gevoel, en dienstbaarheid.

Dat de romantische manier van denken ook binnen de gereformeerde gezindte ingang heeft gekregen, heeft te maken met de nadruk op ervaring en bevinding, die in radicale vorm een voedingsbodem voor individualisme kan zijn.

Een correctie op deze moderne manier van denken kan komen vanuit een heroriëntatie op de katholiciteit van geloof en kerk, het Bijbelse spreken over het verbond en over de eenheid van de kerk van onze Heere Jezus Christus.